
A tata-tóvárosi zsidóság története 1867-1938

A magyar zsidóság teljes egyenjogúsítását az emancipációs törvény megalkotása jelentette. A törvény – évezredes megkülönböztetésnek vetve véget – a keresztényekkel egyenlő jogokat biztosított számukra is.

A zsidóemancipáció történelmi gyökere az európai történelemben a reformáció megindította vallási türelmességből ered, s a felvilágosodás s a francia forradalom által hirdetett lelkiismereti szabadság, az általános szabadságeszmények elterjedésével vált európai normává. Az európai társadalom szekularizálódása – amely a polgári fejlődés velejárója volt – szintén elősegítette a zsidóságnak, mint számkivetett felekezetnek az egyenjogúsítását.

A feudális társadalomban a zsidó mindvégig kirekesztett elem volt. Kirekesztettségének oka a vallási alapú előítélet, amely a – vulgárisan – „istengyilkosokat” tulajdonképpen a társadalmon kívül helyezte. Így az akkori társadalom alapvető tulajdon- formájából, a földtulajdonból, melyhez a hatalomgyakorlás kötődött, természetesen szintén nem részesedhettek. Ez volt az oka annak, hogy a zsidóság a gazdasági élet terén az őt körülvevő keresztény világ által átengedett, illetve fel nem ismert gazdálkodási, megélhetési területeket, lehetőségeket foglalta el. Ezek a kereskedelem, hitelélet, általában a pénzzel kapcsolatos, a keresztények által erkölcsileg is sokáig lenézett foglalkozási ágak voltak. Ez a sajátosság a magyar viszonyok közepette rendkívüli lehetőségeket teremtett a zsidóságnak az emancipáció beköszöntével a gazdasági élet terén. 1867-ig az osztrák-német tőke beáramlása jelentette a lassú magyarországi polgárosodás hátterét. A kiegyezés után a magyar társadalomnak fel kellett mutatnia egy olyan tényezőt, amely ezt a szerepet átveszi. Jelentős magyar polgárság hiányában a feladat a nemességre vagy a parasztságra, mint meghatározó népelemre kellett volna hogy maradjon. Vizsgáljuk meg, mégis miért a zsidóság élt a legjobban – számarányához mérten kiemelkedően nagy mértékben – ezzel a lehetőséggel:

1. A nemesség a liberális kormányzat polgárosodást előirányzó politikájával szemben a maga feudális előjogainak megvédésével reagált. A földhöz való kötődés, kötöttség nehezítette a rugalmasabb gazdasági szerepvállalást, lassította a kor kihívásaira a reagálókésztséget. Általában is a polgárosodás veszélyeztette a megmerevedett földbirtokosság hagyományos gazdasági s politikai hatalmát. Így a földesúri réteg egyértelműen alkalmatlan volt a polgárosodás zászlóvivőjének szerepére.

2. A parasztság, mint másik meghatározó népelem a felette uralkodó feudális – arisztokrata réteg által vetett gátak, a demokratikus elmaradottság miatt nem volt képes helyzetéből kiemelkedni.

3. Az egyedüli népelem, amely alkalmas és kész volt felváltani az osztrák német tőke szerepét a magyar progresszióban, a zsidóság volt.

Miért a zsidók?

A zsidóság addigi kirekesztettsége folytán mentes volt azoktól a feudális kötöttségektől, melyek a polgárosodás, a kapitalizmus térhódításának legfőbb visszafogói voltak. Az évszázados háttérbe szorítás kifejlesztette a zsidóságban azt a szükségszerű beidegződést, hogy a számára mindenkor szűkös lehetőségeket a legjobban kihasználja, a lehetőségekhez képest a leggyorsabban alkalmazkodjon az új adottságokhoz. Ez egy olyan racionalitáshoz vezetett, amely a nehézkes, hagyományos, feudális értékrendű osztályokkal szemben

lépéselőnybe hozta őket az új gazdasági rend, a kapitalizmus térhódításánál. Ehhez járult az, hogy a polgárosodás s kapitalizálódás természetüknél fogva városias jelenségek, s az ezzel szemben idegenkedő tradicionális osztályok itt is hátrányba kerültek a városiasodottabb zsidósággal szemben, melynek emancipációja egybeesett a modern ipar s kereskedelem fellendülésével, ami a városiasodás fellendülése is volt egyben.

Segítette ezt a folyamatot az is, hogy a Tisza-kormányzat példátlanul túlfejlesztette az államigazgatást, ami hagyományos presztízse miatt a történelmi osztályok tagjait szívta fel, további vákumot hagyva a zsidóság számára a kapitalizálódó gazdasági élet terén. Ezen tényezők hatására indult meg a magyar zsidóság példátlanul gyors s nagy méretű gazdasági szerepvállalása a dualizmuskori Magyarországon.

Az emancipációval együtt járt a zsidóság asszimilációja. Az egyenjogúsítás olyan társadalmi körülményeket teremtett számukra, amelyek előrelendítették beolvadásukat a magyar- ságba. A legmagasabb – politikai – szintű nyitottság bizakodóvá tette a hazai zsidóságot, melynek nagy része élni kívánt a lehetőséggel. Az emancipációhoz való viszonyuk miatt 1868-ban két táborra szakadt a hazai zsidóság. A neológ szárny az asszimilációt, a megkülönböztető szokások elvetését szorgalmazta, így próbálva csökkenteni különállását. Ezzel szemben az ortodox szárny továbbra is ragaszkodott a régi szokásokhoz, külsőségekhez, elzárkózást hirdetve elvetette a nemzetbe való integrálódást.

A tata-tóvárosi zsidóság, követve a hazai zsidóság kétharmadát, a neológokhoz csatlakozott. Ezzel kinyilvánította elkötelezettségét a haladó, asszimilálódni kívánók pártjához. Az, hogy így döntött két okra vezethető vissza:

1. A helyi zsidóság eredetre nézve régóta letelepedett, javarészt a 18. század közepén az Eszterházy-féle betelepítési hullámmal együtt érkezett, jobbára cseh-morva származású csoport volt. Van tudomásunk olyan, a 18. század végéről származó, úgynevezett MASKIR, azaz halotti könyvről, amely a tatai hitközség vezetőit s adakozóit sorolja fel, köztük igen sok olyan családnévvel, amelyek a 19-20. század fordulóján nagy nemzedékének őseit jelölik: Leopold, Pollák, Wessel, Kellner, Pressburger. Ez azt jelenti, hogy a helyi zsidóság viszonylag régen beilleszkedett a helyi társadalomba, s ekkor már tulajdon- képpen az asszimiláció előrehaladott fokán állt. Alátámasztja ezt a megállapítást az is, hogy 1880-ban az 1037 helyi zsidóból 847, azaz 82 % vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

2. A helyi zsidóságból hiányzott a galíciai-orosz elem, mely a pogromok elől a 19. század utolsó évtizedeiben nagy tömegben, akadálytalanul áramlott az emancipált Magyarországra. Ez a csoport jellemzően tradicionális vallási- s életfelfogás valamint igen szegénysorú volt, ragaszkodott külsőségeihez, a vallási előírásokhoz, vagyis azokhoz a jellemzőkhöz, melyek leginkább az asszimiláció ellen hatottak.

Ugyancsak az asszimilációt szolgálta a névmagyarosító mozgalom lelkes propagálása a helyi lapban, a *Tata-Tóvárosi Híradó*ban. Minden névmagyarosítást közzétett s lelkesen üdvözölt az újság, zsidót, tót, németet egyaránt. Emellett cikkek sorai jelentek meg, melyekben a helyi zsidóság a nemzet melletti elkötelezettségről tett tanúbizonyságot, s amelyek szerint a nemzet részének tekintette magát.

Az 1880-as évek elején azonban országszerte antiszemita atrocitások zavarták meg a nekiinduló asszimilációt. Tata-Tóvároson ismeretlenek betörték a zsinagóga ablakait s falait uszító feliratokkal – pl. „Úzd a zsidót!” – firkálták össze. Ezek a tisaeszlári vérváddal egyidőben történt események alaposan felkavarták a közvéleményt. Az esetről több fővárosi lap is tudósított. A helyi zsidóság álláspontja ellenben visszafogott volt. Feltételezhető, hogy talán óvakodtak a túlreagálástól, ezzel is óvva nehezen kiharcolt pozíciójukat. Talán ugyanezért nem találni tudósítást a tisaeszlári perről sem a helyi lapban. A helyi zsidóságból hiányzott az a túlérzékenység, mely mindig nehezítette az elfogadásukat, s ezáltal beilleszkedésüket.

Mi okozhatta alig néhány évvel az emancipációs törvény adta egyenlővé válás lehetősége,

az asszimiláció előtti szabad út megnyitása után a zsidóellenesség fellobbanását?

Itt újra utalnunk kell néhány fentebb – más összefüggésben – részletezett történeti aspektusra. A válasz a felszín jelentő liberális törvényhozás és a társadalom valódi fejlettsége közötti minőségi különbségben keresendő. A liberális törvényhozás olyan demokratikus törvényalkotó munkával igyekezett felzárkóztatni az országot a kialakuló demokratikus Európához, amely törekvéssel teljesen ellentétben állt a magyar társadalomszervezet fejlettsége.

A merev, kasztrendszer-szerű tradicionális magyar társadalomszervezet alapvetően ellenállt minden demokratizálódási kísérletnek, így a zsidóság emancipációjának, s főleg az ebből fakadó térnyerésnek is.

A történelmi feudális osztályok, az arisztokrácia, de főleg az elszegényedett közép- és kisbirtokosság az államszervezetben meg tudták tartani hatalmi pozícióikat, s így gazdasági erejéhez mérten továbbra is túlzott befolyással rendelkezett. A feltörekvő zsidóság ennek az elemnek az „ősi juss” jogán alapuló jogait, pozícióit veszélyeztette. Ezek a történelmi osztályok általában demokrácia-ellenesek voltak, de a kialakuló demokrácia lehetőségeit legjobban kihasználó zsidóság látványos gazdasági térnyerése (s saját visszaszorulásuk) kimondottan „idegesítette” őket, így antiszemitizmusuk egyúttal antidemokratizmusuk felszíni megjelenési formája is volt. Ehhez a fajta antiszemitizmus kialakulásához hozzájárult a birtokosságban s a parasztságban is meglévő általános gyanakvás az idegennel szemben. Mivel Magyarországon a 19. századi városi polgári elem általában idegen (német) volt, s a térnyeréssel ugrásszerűen megnövekedett a zsidó polgárság számaránya, a hagyományos nemes, paraszt-polgár ellentét keresztény-zsidó ellentét színezetet is kapott. Megjegyzendő, hogy a feudális-polgári, régi-új ellentét egész Európában jelen volt, de faji kérdéssé csak ott vált, ahol az újjal, a polgárral egy népcsoportot lehetett azonosítani. Ezzel szemben a gazdaságilag feltörekvő zsidóság alapvető érdeke a demokrácia előrehaladása volt, s így ideológiailag teljesen szembekerült a konzervatív magyar történelmi osztályokkal.

A kor antiszemitizmusának alapja, s erről nem szabad megfeledkeznünk a középkori eredetű s teljesen soha el nem tűnő előítélet volt. Ez alapvetően azon a keresztény ítéleten alapult, hogy Krisztus gyilkosai zsidók voltak. Be szokták állítani az esetet úgy is, hogy Krisztus s az apostolok üldözött keresztények, üldözők pedig zsidók, holott jól tudjuk, hogy valójában mindannyian zsidók voltak. Ez a középkori keresztény egyházak által is terjesztett erősen vulgarizált álláspont azonban azt az alapvető antagonizmust takarta, hogy a zsidó vallás, amely ráadásul a keresztény vallások alapvallása, ugyanazon szent könyv használja, egyedülállóan ellenállt a teljességgel keresztény Európában mindenfajta erőszakos s kevésbé erőszakos keresztény térítési kísérletnek. Ez a körülmény kivívta az egyházak és a középkori keresztény társadalom ellenszenvét. Ebből kifolyólag a zsidók szentséggyalázók, a mindenkinek megbocsájtást nyújtó, de velük szemben arrogáns keresztény egyházak által üldözött számkivetettek, törvényen kívüliek lettek.

A mássággal összefüggő előítélet, s az általa kiváltott ellenőrzés fokozódott a 19. század utolsó évtizedeinek Magyarországon, az emancipáció nyújtotta nagyobb szabadság miatt megnövekedett galíciai s oroszországi zsidóbevándorlás miatt.

A tömeges bevándorlás magában is ellenszenvet váltott ki (míg 1850 és 1900 között a zsidóság száma megháromszorozódott, addig a magyarországi népesség csak 50 %-kal nőtt), de a a vallási előítélet talaján, térnyeréssel párosulva ez a hatás fokozottan érvényesült.

Negatívan hatott az is, hogy a bevándorló népelem szemben a hazai zsidósággal külsőségeiben jobban elütött, jobban elkülönült, ortodox zsidóságból állt, ráadásul szegényebb is volt. Üldözöttsége folytán érzékenyebb volt bármely sérelemre, az előítéletre előítélettel válaszolt. Az oroszországinál nagyobb szabadság adta lehetőségekre nagyobb vehemenciával vetette rá magát, ezért erőszakosnak tűnt fel az amúgy is ellenséges, saját érdekeit védő magyar társadalmi csoportok szemében.

A fenti összefüggések azért érdekesek szempontunkból, mert Tata-Tóvároson sem a galíciai zsidóság, sem az elszegényedett kisbirtokosság, sem az idegennel bizalmatlan parasztság nem játszott meghatározó szerepet.

A tatai zsidóság régen helyben lakó, asszimilálódó csoport volt, mely megtalálta helyét a helyi társadalomban, úgy hogy senki érdekeit nem sértette. Az antiszemita hullám hamar elvonult, mivel nem helyben kialakult jelenség volt, nem hagyott mély nyomokat a helyi társadalomba. Folytatódott, illetve meg sem szakadt az a korszak, amely a tatai polgárság és a zsidóság aranykora volt.

A század utolsó évtizedeiben sorra alakultak a helyi zsidóság egyesületei, civil szervezetei, így 1878-ban az Izraelita Jótékony Nőegylet, 1882-ban a Krajcár Egylet – iskolai segélyező egylet, majd 1893-ban létrehozták az iparos önszegélyező egyletüket is. 1882-ben izraelita óvoda nyílt, mely felekezetre való tekintet nélkül fogadta a kisdedeket. 1880 óta az addigi német helyett magyarul tartották az istentiszteleteket a tatai zsinagógában. Ugyanekkor áttértek a nemzeti jellegű oktatásra a felekezeti iskolában. A hitközség Farkasházi Fischer Dezső szavaival „felszámolta a középkori szokásokban elmaradott hitközségi állapotokat”. A civil szervezetek virágzása volt ez az időszak, az egyes felekezetek, így a zsidók is saját egyleteik mellett tevékeny részt vállaltak más, nem felekezeti szerveződések létrehozásában, működtetésében. A tatai zsidóság is tevékenyen részt vett, és tisztségeket is viselt pl. az Ipartestületben (alelnök Dukász József), a 48-as Kör és a Casino egyletekben. A tatai polgárok kölcsönösen látogatták egymás egyleteinek rendezvényeit, a *Tata-Tóvárosi Híradó* rendszeresen lehozta az egyes jótékonyági bálók, estek adakozóinak névsorait. A gyakori felülfizetés polgári mivoltuk hangsúlyozása volt, a szociálizáció ilyen formája, a lehetőleg minél több helyen való megjelenés s adakozás, a névsorok a polgári öntudat erősítését szolgálta. Az 1895-es ún. recepciós törvény, az izraelita vallás törvényesen bevett vallássá nyilvánítása is tovább erősítette a zsidó magyarok biztonságérzetét, az asszimilációs törekvéseket. A zsidók társadalmi megbecsülését mutatta abban az időben az, hogy egymás után nyertek a királytól nemességet. Ez nem is olyan rég még teljességgel elképzelhetetlen volt. Némileg helyi vonatkozású tény, hogy ebben az időszakban kettő tatai származású zsidó is nemességet kapott, 1892-ben Fischer Ignác majolikagyáros „tóvárosi, 1900-ban Gold Zsigmond bankár „tatai” előnévvel. A helyi képviselő testületeket vizsgálva megállapítható, hogy a zsidóság társadalmi megítélése igen pozitív volt, a legtöbb adót fizető virilisták mellett ugyanis az 1911-es választáson Tatán 2, Tóvároson 3 zsidó is bekerült választott képviselőként a testületekbe. 1913-ban a Komáromi Királyi Törvényszék 43 tatai esküdtje közül 8 zsidó vallású volt. Milyen messze volt ez a tény attól a középkori megkülönböztetésétől, hogy zsidó nemzsidó ellen nem tanúskodhatott, és fordítva. Ez az időszak tehát a korábbiakhoz képest rendkívül kedvező volt a hazai, s így a tatai zsidóság számára. A gazdaság fellendülése mellett társadalmi egyenrangúvá válásuk is megindult. Különösen kedvező volt a helyzetük Tata-Tóvároson, ahol a ki nem küszöbölhető vallási alapú előítéleten kívül nem voltak jelen azok a fent részletezett tényezők, amelyek egyes csoportokban a modern antiszemitizmust kialakították.

Összefoglalva ezeket a sajátosságokat, Tatán rég letelepedett, az asszimilációs úton már korán megindult, polgárosodottabb zsidóság élt. Teljesen hiányzott a galíciai elem, a hitközség a neológiát választotta, a zsidóság helyi gazdasági térfoglalása nem indukált feszültségeket, inkább elismert motorja volt a helyi gazdasági életnek. Tata jellegzetesen az a vidéki kispolgári, paraszti városka volt, amely a zsidókkal mint egyénekként teljes összhangban élt, méreténél fogva is távol volt az általánosítás lehetőségétől, túlságosan is jól ismert mindenkit mindenki ahhoz, hogy bármely téveszmék gyökeret tudjanak verni.

Tatának 256 hősi halottja volt az I. világháborúban. Ebből 37 zsidó. Sokan közülük tisztként, kiténtetésekkel tértek vissza a frontról, tehát kiténtek helytállásukkal, ami nem különösebb erény a többiekkel való összehasonlításban, hiszen ezek a zsidó tataiak éppoly

magyarnak tekintették magukat, mint bajtársaik. Sok magyar zsidó várta az antiszemita előítéletek megszűnését a háborúban vérüket áldozó hitestársaik áldozathozatala által. Így gondolták a sokezer hősi halott végleg meggyőzi az magyarságot az ő hazafi mivoltukról. A harctereken meg is szűnt a különbség, de a háború utáni válsághelyzet újabb problémákat teremtett e téren.

A zsidóság hazai gazdasági térfoglalásával párhuzamosan Tatán is hasonló folyamat ment végbe. Gazdasági lehetőségeik az emancipációval kibővültek, de már korábbi törvények is fokozatosan bővítették mozgásterüket, így 1840-től a szabad iparvállalás lehetősége, 1846-tól a türelmi adó eltörlése, 1859-től lehetőség keresztény alkalmazottakat foglalkoztatására valamint 1860-tól a szabad ingatlanszerzés joga.

Mivel Tata uradalmi központ volt, ebből fakadóan, a földesúri védőszárnyak alatt a helyi zsidóság nyugodtabban fejthette ki a korábbi századokban is gazdasági tevékenységét. A földesurak amúgy is szívesen vették igénybe a zsidókat gazdasági célokra, ugyanis kisebb haszonnal fuvaroztak, megbízhatóan és jövedelmezően vezették az uradalmi bor- és pálinkakiméréseket. Fentebb részletezett, történelmileg kialakult rátermettségük folytán a 19. század elején még szinte teljesen parasztias mezővárosokban, törvényszerűen töltötték be azokat a foglalkozási funkciókat, amelyekhez nagyobb vállalkozókedv, a pénz forgatásának képessége kellett. Így a korabeli helyi zsidóság kénytelen volt főleg kereskedéssel, házalással, kocsmáztatással foglalkozni, ugyanúgy mint hitestársai bárhol máshol az országban. Már 1736-ban az összeírt 38 zsidó családfő közül 17 kereskedő és 9 iparos volt. A 19. század elején piacolással, borkereskedéssel s pálinkaméréssel, valamint lisztkereskedéssel, dohánykereskedéssel foglalkoztak. A földesúri bérleményeken gondos gazdálkodással megszerzett pozícióik, a lassan meginduló polgári fejlődés s a tradicionális magyar társadalom földhöz való kötődése, idegenkedése az újtól, a változástól, a polgári foglalkozásoktól megteremtette a tatai zsidóság számára is azt a lehetőséget, hogy a helyi kapitalizálódás éllovasa legyen. Ezen tényezők hatására a helyi zsidóság vállalkozásai a kisipari szintről fokozatos növekedésnek indulhattak. Az 1820-as évek elején alapított fajansz- és kőedénygyárat Fischer Mór. Ugyanebben az időszakban alapította unokatestvére, a tatai születésű Fischer Móric a herendi porcelángyárat. Több világkiállításon aratott sikert, s 1867-ben nemességet is kapott. 1851-ben Steiner Éliás alapította meg cukorgyárat, mely hamarosan az ország harmadik legjelentősebb ilyen üzeme lett Magyarországon és fénykorában 310 helybélinek is munkát tudott adni. 1852-ben hozta létre posztómanufaktúráját Wessel Sámuel, aki a helyi csapók közül emelkedett ki. Szintén 1851-ben vetette meg az alapját a későbbi országos híru bőrgyárnak Leopold Sándor tatai tímármester, s hamarosan 15-20 főnek adott munkát. 1860-ban a zsidó tulajdonú cukor-, posztó-, bőr- s kőedénygyáron kívül 2 szeszfőző és 1 téglágetető üzem haladta meg a kisipari szintet Tatán. Ezek voltak tehát a későbbi fejlődést megalapozó alaptőke – a pesti-budai Weisz, Deutsch, Hatvani, Goldberger, Ganz családok – tatai megfelelői, melyek nyomdokain az emancipációval s a kiegyezéssel meginduló gazdasági fellendüléssel megnyílt a lehetőség a zsidó magyarok gazdasági életben való fokozottabb részvételére.

A századvég kedvező politikai viszonyainak következtében ebben az időszakban tovább szaporodott a zsidó tulajdonú tata-tóvárosi gyárak száma.

1875-ban alapította Pollák Sándor pokróc-, tarisznya- és szőnyegüzemét. (Tipikus példa az esete. Apja a majki posztómanufaktúra vezetője volt. 1866-ban eljött mellőle és kéziszővődét alapított Tatán. Termékeivel egész Brassóig kereskedett, ott gyapjúra cserélte, így fejlesztette kis gyárrá a műhelyt.) Fiai továbbfejlesztették a gyárat, s 1905-ben már 25 főt foglalkoztattak, az első világháborúban pedig hadiszállítók lettek. Így fel voltak mentve a szolgálat alól, de mégis bevonultak, kitüntetve s sebesülten tértek haza. Ez is egy jó példa a zsidóság hazafias érzelmeire.

A Leopold-féle gyár is tovább fejlődött, 1898-ban az országos finombőrtermelés 19 %-át

produkálta. A háború alatt szintén hadiszállítók lettek. Zsidó tulajdon még ezekben az években a Beer-szeszgyár, a Strausz-féle szappanfőző üzem, a Ganz-téglagyár, a Szarvas-ecetgyár, a Leopold-szappanüzem. Egyéb jelentősebb, nem zsidó, tatai üzemek ekkor a grófi téglá- és pezsgógyár, a Hardthmuth-kályhagyár és a Melh-schmidth-börgyár. Az 1890-es években a tatai iparosok 10 %-a, a kereskedők 70 %-a volt zsidó vallású. Lakossági arányuk ugyanekkor 11.482 főből 1132 fő, ami 9.85 %-nak felel meg. Tehát, főleg a kereskedelem terén kiemelkedő a szerepük. Szakmai összetételük jellemzője, hogy az anyakönyvi adatok alapján egy földművest sem találni köztük, csak három bérlőt. A hagyományos és elterjedt tatai szakmákban, mint a fazekas, molnár, csak elvétve találhatók, de a fűszeresek, kocsmárosok túlnyomó részét ők adták. Valamint a szabók és a bádigosok túlnyomó része is zsidó volt. Érthető tehát, miért írta Rédei Miklós, Tata első nagy monográfiájának szerzője 1888-ban a tataiakról, hogy nem volt meg bennük a kellő kereskedő szellem, ellenben „a zsidó születik rá, mint a cigány a muzsikára és a tatai nép a helyi zsidóságban a kereskedés és az ipar fejlesztőjét találja meg”.

A háború után tovább fejlődtek a zsidó tulajdonú gyárak. A Leopold-börgyárban a 20-as években már 60-nál többen dolgoztak, termékeik 80 %-át exportálták. A Pollák-féle szőnyeggyár 1930-ban már 80 fővel termelt, villanyerőre rendezkedett be, a korszerű gépekkel az 1936-os évben már 300.000 m² szőnyeget gyártott. A 20-as évektől több jó gyár és társaság is alakult zsidó tőkével:

- 1923-ban a Telkes-féle építő Rt.;
- 1928-ban a Csillag-féle szeszgyár;
- 1924-ben a Komárom megyei Kereskedelmi Rt.;
- 1934-ben a Szén és brikettárúsító Rt.
- 1930-ban a 15 legjelentősebb tatai üzem közül 9 volt zsidó tulajdonú.

Ugyanebben az évben a tatai önálló iparosok 6,3 %-a, a kereskedők 20 %-a volt zsidó. Így részarányuk kevesebb az 1890-es adatokhoz képest, de ezzel egyidejűleg népességük is csökkent, 9.85 %-ról 5.49 %-ra, úgyhogy hozzávetőleges arányuk nem romlott oly nagy mértékben és a kereskedelemben és a nagyobb társaságok tulajdonában így is magasan szám-arányuk felett reprezentáltak. Másrészt az arányok változása jelzi a más vallású tataiak felzárkózását is a kereskedelemben, a polgárosodásban.

A polgári pályákra való orientáltságukat mutatja, hogy 1930-ban a 11 tatai orvosból 5, a 6 ügyvédből 2 zsidó volt. Országos arányuk 1930-ban az orvosok esetében 34,4 %, az ügyvédeké 49,2 % volt.

A 4 helyi biztosítótársaságból a Dukász-féle Fonciére zsidó tulajdonú.

Fontos szerepet töltöttek be a jelentősebb helyi pénzügyintézetek vezetésében is, így az 1869-ben alakult Tatai és Tóvárosi Takarékpénztárban, illetve az 1870-ben alapított Tata-Tóvárosi Iparbank Rt.-ben s az 1911-ben létrejött Tata-Tóvárosi Kereskedelmi Bank Rt.-ben.

A helyi mezőgazdaságban nem játszottak jelentős szerepet, bár érdemes megjegyezni, hogy míg a 20-as évekig csak mint bérlők szerepeltek, addig a 30-as években már több birtokos is kikerült közülük. A legnagyobb birtokosok Lusztig Jakab és a Leopold testvérek voltak, akik korszerű gazdaságokat alakítottak ki.

A társadalmi aspektusokat vizsgálva ott fejezték be, hogy a század kezdetének társadalmi pezsgésében a zsidóság asszimilációja jelentős mértékben előrehaladott s az antiszemitizmus a felszín alá szorult.

A hazai zsidóság háborús részvétele alapján joggal remélhette, hogy a vele ellenséges rétegek is megbékülnek. Azonban a már kialakult dzsentri ellenszenv csak meghúzódott az általános gazdasági fellendülés, majd a háború árnyékában, de nem múlt el. A háború utáni válsághelyzetet, majd a belőle kinövő öszirózsás forradalmat, illetve a kommunista Tanácsköztársaságot az utánuk uralomra jutó keresztény-dzsentri történelmi középosztály – védekezésépp a saját felelőssége miatt – igyekezett a zsidóság nyakába varrni. Az hogy a

zsidóság arányát meghaladó mértékben vette ki részét a Tanácsköztrásaságból, egyértelmű, ez azonban következménye annak, hogy a leghamarabb polgárosodott magyar népelemként mint polgár került szembe a konzervatív, túlhaladott feudális hatalmát féltő magyar középosztállyal, s mint ilyen hamar kapcsolatba került a radikális irányzatokkal és a baloldali munkásmozgalmakkal. Az ellenforradalmi Horthy-rendszer mint mankóra, úgy támaszkodott az egész magyar zsidóság bűnbakká nyilvánítására. Ezzel próbálta eltakarni a történelmi osztályok felelősségét az ország sorsának alakításában, ezzel vezette le a társadalmi feszültséget s így próbálta megtartani az önbecsülését annak a rétegnek, aki bár végig magának vindikálta az ország vezetését, mégis tönkretette azt. A zsidódiktatúra vád azonban igen átlátszó volt, ugyanis mindenki jól tudta, hogy a Tanácsköztrásaság éppúgy irányult a nagytőke, mint a nagybirtok ellen. A kommün alatt mintegy 70 zsidó nagytőkést is fogva tartottak a vörös- katonák. S szintén köztudott volt, hogy Horthy legfőbb támogatói zsidó mágnások voltak a szegedi napok alatt.

Összességében azonban megállapítható, hogy ez a modern, politikai antiszemitizmus alkalmas volt a zsidóság térnyerésétől leginkább sértett nagyvárosi kispolgárság, lecsúszott, vagyontalan középosztály, állástalan diplomások, a városi nyomorgók elhallgattatására.

Nézzük, hogy ezzel a háttérrel, hogy zajlott le a kommün ideje Tatán. A két forradalom komolyabb összetűzések nélkül vonult át Tatán. A hatalomátvételek zökkenőmentesen zajlottak. A zsidódiktatúra hely létét cáfolja, hogy a Nemzeti Tanácsnak 1, a direktoriumnak 2 zsidó tagja volt. Vagyis épp a zsidóuralom alatt volt a legkevesebb zsidó tagja a helyi irányító testületeknek. A képviselőtestületeknek ui. mindig több zsidó tagja volt, akár virilista, akár választott. Jellemző a helyi viszonyokra, hogy később, az ellenforradalmi rendszer alatt sok volt direktórium tag, szimpatizáns zavartalanul folytathatta becsületos polgári tevékenységét. Nem volt éles elhatárolódás az egymást vált rendszerek között, sok funkcionárius mindvégig a felszínen maradt. Jellemző a piarista karnagy esete, aki az első szabad május elsején vezényelte az énekkart, majd nemsokkal később az ÉME helyi vezetője lett. A megyei direktorium szintén jórészt a helyükön hagyta a közhivatalok vezetőit. Bár Trojkó Béla nagyigmándi főszolgabíróat visszahívta és erről értesítette is, de ugyanakkor Trojkó Béla elvtársat közigazgatási és politikai megbízottként kirendelte. Hát így folytak le a rendszerváltások Tatán...

Mindez azt mutatja, hogy politikai szintű antiszemitizmus helyben nem vert gyökeret, nem volt társadalmi bázisa. Az országos antiszemita hullámot lovagolva azonban 1919-től megjelent a *Híradó*, 1923-tól *Tatai Hírlap*. Hogy csak lovagolta ezt a hullámot, azt bizonyítja, hogy egy-két év után teljesen konszolidálódott, sőt zsidó hirdetések is megjelentek. Ez megint csak azt jelenti, hogy nem volt tömegbázisa a tatai zsidóellenességnek. Ügyelve arra, hogy ne tulajdonítsunk túlzott jelentőséget a dolognak, csak a szóhasználat és a stílus kedvéért vizsgáljuk meg ezt a kiadványt.

Maga a lap gazdaságilag nem függött az eladástól, mivel *MOVE* járási közlönye volt. Kiadja a TURUL Rt., tiszta magyar érdekeltségű vállalat. Sok szerkesztője együtt dolgozott Goldberger rabbiával és más zsidókkal is az Engländer-féle *TTH*-nál. Idézzünk a beharangozó számból: „Nem gyűlöljük a zsidót, ha magyar faji fölényünket elismeri, de antiszemitákká válunk, amint fölényünk kerekedni próbál.”

A zsidó = kommunista azonosítás teljesen általános volt. Az, hogy ennek semmiféle alapja nem létezett helyben, fentebb kiderült. A helyieknek a kettőt azonosítani semmilyen alapjuk nem volt. Az pedig elképzelhetetlen, hogy a helyi fűszeresben, zsidó orvosban a Lenin-fiúk cinkosát látta volna a tatai polgár. Hogy nem helybeli hangok ezek, bizonyítja az a cikk, melyben azzal vádolja a zsidókat, hogy hazafiatlanságból kihúzták magukat a háború alatt a kötelességteljesítés alól. Lásd a hősi halált halt tata-tóvárosiakat... Általában a magyar faji fölényt hangsúlyozza a lap, erkölcsileg lenézi a zsidókat. Ellenséges minden asszimilációs törekvésükkel, csak az magyar, aki keresztény.

Általánosítás az alapja a *A felvidéken sem kellene a zsidók* című cikknek is, melyből a következő sort idézzük: „Jobban tenné a zsidóság, ha nem keltene hangulatot maga mellett” – ti. nem próbálna asszimilálódni – hanem kivetné magából a selejteket. Sok cikk jelent meg a zsidók léha, erkölcstelen életmódjáról. Ezzel párhuzamosan a keresztény felsőbbrendűséget bizonygatta az újság. Így jelent meg cikk a szemérmetlen fürdőzőkről, és hogy az általuk eldobált újságok között „véletlenül sem volt becsületes magyar kiadvány”, vagy a *Man és társai kártyáztak* című iromány a későn záró zsidó kocsmárosról. Rendszeresen jelent meg a *Híradó* lapjain zsidó vicceket, anekdotákat. Néhány cím: *Amikor a héber habbal repül, A vértések zsidaja, Blauk szakácsnéja*. A zsidó-keresztény ellentétet, a zsidóság erkölcstelenségét volt hivatott propagálni a *Lővinger és az úrnapi körmenet* c. cikk „valami Lővingerről, aki nem átallotta ingujjban végignézni az úrnapi körmenetet”. Általában sértőek és bántóak a zsidókkal kapcsolatos *Híradó*-beli jelzők. Diadalként, a keresztény magyarság győzelmeként számoltak be egy-egy keresztény, „tisztá magyar vállalat” meglakulásáról.

Lassan azonban kezdtek az ilyen cikkek elmaradni és 1920-tól már megjelentek a lapban zsidó hirdetések is. Ez a jelenség is mutatja a helyi politikai antiszemitizmus gyökértelenségét. Aztán egyszer csak egy 1924-es cikkben a *Hírlap* felszólítja a tataiakat, hogy *Ne szidd a zsidót, hanem tanulj tőle*. Érdekes felismerés, talán magának írta a szerkesztőség. A cím után ilyeneket lehet olvasni: „a zsidók csak kihasználják a mi tehetetlenségünket” (gazdasági téren). Vagy: „Ha a magyar ész, ami a magyarban megvan egy kis merészséggel megtámogatnánk, felülmúlhatnánk mindenkit, még a zsidót is.”

Megdöbentő sorok ezek egy ilyen kiadvány oldalain. De teljességgel rávilágítanak azokra a megkülönböztetésekre, amelyekkel a zsidókat illették abban az időben.

A kitérő után térjünk vissza a tatai zsidóság társadalmi részvételnek vizsgálatára a két világháború közötti időszakban.

A kommün után, annak tatai enyhe lefolyása miatt is, a helyi társadalmi élet hamar visszatért az eredeti kerékvágásba. A fent részletezett okok miatt a zsidóság részvételét sem zavarta semmi. A társasági élet újra beindult, és a zsidóság a háború előtti inenzitással vette ki újfént a részét.

Rövid szünet után ismét megjelent a *Tata-Tóvárosi Híradó*, mely a keresztény kurzust támogató vezércikkkel kezdte első számát: „Azt mondjuk mi is, hogy igenis érvényesüljön a nemzeti, keresztény törekvés, de az a kereszténység, amely a názáreti jóságán, megértésén és türelmén alapul[...] és a keresztet nem avatja júdásbottá.”

Tárgyilagos, higgadt program ez, mely híven tükrözi a helyi zsidóság hozzáállását, szándékait. Talán a helyi nem zsidók toleranciájának, a békés együttélés hagyományának is köszönhető, hogy az alaptalan vádaskodások nem tévesztették meg a helyieket és nem volt semmifle olyan megnyilvánulás, melyre a helyi zsidóság elzárkózással, befelé fordulással reagált volna.

Visszatérve a társadalmi élethez, a helyi zsidóság legkedveltebb egylete a Tóvárosi Magyar Asztaltársaság volt, melynek elnöke Dukász József, helyi zsidó üzemtulajdonos volt. A szakmatársak megbecsülését jelzi, hogy a helyi kereskedő egyesület elnöke, és az ipartestület alelnöke is zsidó volt. Kiemelkedő volt a helyi zsidóság szerepe a sportéletben. Meg kell jegyezni, hogy fogékonyságuk az újra, vállalkozókészségük e területen is megmutatkozott. Mint jómódú vállalkozók, mecénásai is voltak a század elején kibontakozó sportéletnek, de az aktív sportemberek között is jelentős számú zsidó volt. A focimeccseknek a Brüll-féle fatelep adott helyet (1908-ban itt rendezték az első mérkőzést), az úszóversenyek résztvevőit a tóparti Leopold-ház látta vendégül. Kiemelkedő sportbajnok volt Dukász László, aki nemzetközi versenyt nyert úszásban és később a TAC úszóedzője lett. De zsidó fiúk alkották a vizilabdacsapat zömét s a sokáig 1. osztályú futballcsapatban is sokan játszottak. Ott voltak a zsidók az atléta, az asztalitenisz s a tenisz szakosztályokat is. Súlyukat mutatta az is, hogy deportálásuk után az egyesületben gyakorlatilag elhalt a sportélet... Példaértékű momentum,

hogy az erősen nemzeti jellegű Levente Egyletben is tisztségeket töltöttek be. Mint a korabeli híradásokból kitűnik, sokan játszottak jól hangszereken, s sok zsidó értelmiségi tartott tudományos előadásokat a különböző egyesületek rendezvényein. A képviselőtestületekbe az 1930-as választásokon egyszerre négy zsidó került be a tatai és egy a tóvárosi testületbe, természetesen a virilisták között ekkor is nagy számban foglaltak helyet. Ugyanekkor erősítették meg sokadszor tisztében Brüll Ignác tóvárosi törvénybíró.

Konszenzus volt tehát Tatán, megvalósulni látszott az az óhaj, melyet a *Tata-Tóvárosi Híradó* 1922-ben, mint programot tett közzé. Ebben az országban mindenki jól kell hogy érezze magát, aki a haza jobb sorsán munkálkodik.

Némileg nem illik ebbe a képbe az, hogy az első világháborúban elesett hősök emlékére a tatai zsidóság külön emléktáblát állíttatott. Ez a néha érthetetlen elkülönülés sok zavart okozott a zsidósággal kapcsolatban.

Hitéletükről viszonylag kevés információnk van. A hitközség a győri izraelita kerülethez tartozott s a tatai rabbihoz 19 környékbeli község tartozott. Fiúközség volt Alsógalla, Felsőgalla s Tatabánya. Istentiszteletet naponta, magyarul tartottak. A tata-tóvárosi gyülekezetnek 187 adófizetője volt ekkor, ők voltak jogosultak hitközségi ügyekben dönteni. Az általuk fizetett adó összege, valamint megoszlásuk a két község között is mutatja, hogy Tóvároson volt a gyülekezet vagyonosabb része.

Jellegzetes iskoláztatási forma volt honos ekkor a zsidóság körében. Ún. segélyező egyletük gondoskodott távoli vidékekről származó zsidó gyerekek fogadásáról s ellátásáról s így ők is elküldhették saját gyerekeiket távolabbi iskolákba. Ez jelentősen megkönnyítette fiataljaik továbbtanulását, sok tatai zsidó diák végzett Budapesten, Pécsen, Kolozsváron, de külföldön is. Az elemista korak az izraelita elemibe jártak, ahol a sorkosz- toltatással segítették a jobb módúak szegényebb hitestársaik gyermekeinek taníttatását. Elemi után sok fiú ment a fiúgimnáziumba, a lányokat pedig a polgáriba járatták. Soha nem választották a lehetséges harmadik formát, a gazdasági továbbképzőt. Ez is mutatja a zsidók foglalkozási orientációját.

Az önszegélyező egylet a Chevra Kadisa már az 1700-as évektől működött Tatán. Befizetéseikből segítették szegényebb hitestársaikat, finanszírozták a temetések költségeit. Általában ezért szerény temetéseket rendeztek, s a koszorúért már megváltást kellett fizetni.

A temetkezési egyleten kívül a múlt századtól működött az iparosok, kereskedők önszegélyező egylete, a Poel Cedek, valamint az Izraelita Nőegylet. A rabbi 1912 óta Goldberger Izidor bölcsészdoktor volt, jeles tudós, a magyar zsidóság történetének kutatója. 1942-ig volt hivatalában. A harmincas években újra felvirágzott a névmagyarosító mozgalom, amit a *Tata-Tóvárosi Híradó* buzdító cikkekkkel üdvözölt. Ez a múlt század végén is az asszimilációs szándék magas fokát mutatta s a jelek szerint a harmincas évek elejének légköre újra asszimilációs bizakodással töltötte el a zsidóságot.

Ebbe a légkörbe hasított bele az első zsidótörvény, amely bizonyos szellemi foglalkozások esetében korlátozta az izraelita vallásúak számát. Ennek következtében szűnt meg a *Tata-Tóvárosi Híradó*. Ugyanekkor el kellett búcsúzniuk poszt- juktól a zsidó képviselőknek is. A magasfokú szimpátiát mutatta az, hogy ünnepélyesen búcsúztatta mindkét testület zsidó tagjait. Tata-Tóváros országgyűlési képviselője, bár a törvény „célját”, a „gazdasági téren való visszaszorítást” támogatta, becsületére legyen mondva, hogy a törvény végrehajtásának módjával nem értett egyet s lemondott.